

АРАБ ТИЛИДАГИ СИЁСИЙ АТАМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ТАРЖИМАДА БЕРИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10888339>

Суннат Ботирович Абдунабиев

Жаҳон иқтисодиёти ва Дипломатия Университети

Шарқ тиллари кафедраси ўқитувчиси

Тошкент, Ўзбекистон

abdunabiev@yahoo.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола замонавий тилишуносликда турли тизимларнинг тиллардаги грамматик ва лексик муаммолар билан бир қаторда соҳа атамашунослиги, хусусан сиёсий соҳага (араб тили) оид атамалар масалалари, хориж тилларидан кириб келаётган сўзларни ўз она тилимизга айнан мос тушадиган сўзларга алмаштириши ва таржима қилиши ҳақида кенг ва батафсил маълумот берилган.

***Калит сўзлар:** морфологик усул, деривация, сўз ясалиши, маъно кенгайиши, маъно кўчиши, маъно торайиши, семантик усул, диглоссия.*

ABSTRACT

This article provides extensive and detailed information on the grammatical and lexical problems of various systems in modern linguistics, as well as the terminology of the field, especially issues of terms related to the political sphere (Arabic language), substitution and translation of words. moving from foreign languages into words corresponding to our native language.

***Keywords:** morphological method, derivation, word formation, expansion of meaning, migration of meaning, narrowing of meaning, semantic method, diglossia.*

КИРИШ

Ҳар қандай давлатнинг миллий ўсиши, хусусан, иқтисод, саноат, ички ва ташқи сиёсат, умуман олганда, жамиятнинг барча жабҳа ва соҳалари ривожланиб бориши ва умумжаҳон жараёнларга қўшилиши атамаларни ишлаб чиқилишга ва тилнинг луғавий фондини ўз вақтида замонавий атамалар билан тўлдирилишини талаб қилади. Аммо биргина морфологик усул (деривация) орқали атамаларнинг ҳосил бўлиши мазкур эҳтиёжни тўлиқ қоплай олмайди. Шунинг учун ҳам янги атама бирликларнинг ясалишида асл лексикани иккиламчи номинация усулини қўллаш табиийдир. Ушбу усул бевосита

ўзлаштиришлардан воз кечиб, она тили воситаларидан кенг фойдаланиш имконини беради.

Иккиламчи номинация, яъни семантик сўз ясалиши ёки семантик деривация денганда даставвал семантик ўзгаришларнинг кенг доираси тушунилади. Ушбу ўзгаришлар тилнинг асл бирликларида янги семантик таркиботларнинг пайдо бўлиши: лексиканинг мавжуд маъноси бутунлай йўқолиши ёки мутлақо янги маънонинг ҳосил бўлиши ҳамда асл маънолар билан бирга яна бир лексик-семантик вариантнинг пайдо бўлиши билан тавсифланади. Бошқача қилиб айтганда, семантик деривация усули билан ясалган атамалар умумистеъмол қўлланилиш соҳасидан махсус, тор лексиканинг қаторига ўтиб қолади, яъни тилда мавжуд бўлган сўз бирлигига янги атамага оид маъно берилади.

Тилшунос олимлар Г.Пауль, Р.А.Будаговларнинг фикрларига кўра, семантик ўзгаришлар учта турга бўлинади: 1) маънонинг кенгайиши; 2) маънонинг торайиши; 3) маънонинг кўчиши /силжиши¹.

Бошқа турдаги атамалар сингори сиёсий атамаларнинг семантик хусусиятлари айнан шу 3 та усул – маънонинг кенгайиши, торайиши ва кўчиши /силжиши билан боғлиқдир.

Маънонинг кенгайиши. Сўз ўзининг асл маъносидан ташқари бошқа, янада кенгроқ маъноларни қамраб олганда маънонинг кенгайиши ҳақида гап боради. Ушбу жараён сўзнинг фонетик ва морфологик таркибида ҳеч қандай ўзгаришларсиз янги атаманинг ҳосил бўлишига олиб келади.

Сиёсий атамаларнинг ушбу усул орқали ясалишида бошқа лексик бирликларга нисбатан кўпроқ араб тилидаги масдарлар, яъни ҳаракат номлари иштирок этади. Шундай ҳолат масдарнинг феълга хос бўлган нисбат, шахс, замон, майл каби категориялардан холи бўлгани билан изоҳланади. Масдарларнинг махсус, тор маъноларни қисқа ва лўнда ифолашдаги айнан шу хусусияти энг муносиб восита, деб ҳисобланади. Бироқ, барча араб тилидаги феъл бобларидан ҳосил бўлган масдарларда ушбу семантик ўзгаришлар бўлади. Масалан,

I-боб масдарлари:

“عَقْدٌ” – асосий маъноси “боғланиш, боғлаш”, лекин ҳозирда кўпроқ “битим тузиш, шартнома, контракт, битим” атамаларни ифодалайди.

“وَضْعٌ” – асосий маъноси “жойлаш, ўрнатиш, қўйиш”; сиёсий матнларда, ишлаб чиқиш (мас.лойиҳани), вазият, ҳолат” каби маъноларни ифодалайди.

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960. –С. 10.; Будагов Р.А. К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике // Известия АН СССР. Отдел литературы и языка. В 10-ти томах. – М., 1951. Т. 10. –С. 112.

Сиёсий матнларда кўп учрайдиган “بَيَانٌ” сўзи – “بَانٌ” “тушунарли, ойдин бўлмоқ, кўринмоқ” феълидан ясалган бўлиб, ўзбек тилида “декларация, коммюнике, манифест, мурожсаатнома, баёнот, ариза, хабар, маъруза, дастур” каби атамалар билан берилади.

II - боб масдарлари:

“تَخْطِيطٌ” – “чизик чизмоқ”, “планга, режага олиш”, “марза тортиш”

“تَحْلِيلٌ” – “тарқатиб юбориш”, “таҳлил”, “анализ”, “ижозат бериш”, “йўл бериш”

“تَرْسِيخٌ” – “мустахкамлаш”, “пишитиш”, “чиниқтириш”

III- боб масдарлари:

“مُبَادَلَةٌ” –асосий маъноси “алмашиш” “алмаштириш”, лекин ҳозирда “айрибошлаш”, “айрибошлаш савдоси” каби маъноларни ифодалайди.

IV- боб масдарлари:

“إِنْتَاجٌ” – “ишлаб чиқариш”, “ишлаб чиқарилган маҳсулот.

“إِيرَامٌ” –асосий маъноси “бураш”, “эгиш”. Лекин сиёсий матнларда “санксия бериш”, “ратификация қилиш” деб таржима қилинади.

“إِخْبَارٌ” – хабар, билдириш, маълумот, ахборот.

V- боб масдарлари:

“تَقَدَّمَ” —асосий маъноси “олдинга ҳаракат қилиш”, “силжиш”. Лекин сиёсий матнларда “тараққиёт”, “прогресс” деган маънони ифодалайди.,

“تَطْوُرٌ” – “ривожлантириш”

“تَدَخُّلٌ” – сиёсий матнларда “дахл қилиш”, “аралашиш”, “интервенция”, “босқинчилик” деб таржима қиламиз.

VI- боб масдарлари:

“تَعَاوُنٌ” – сиёсий матнларда “ҳамкорлик”, “ўзаро ёрдам” , “ҳамкорлик қилиш” деб таржима қилинади.

“تَنَازُلٌ” – “қайтиш”, “чекиниш”, “ён бериш”, “рози бўлиш”, “ўтқазиниш” каби маъноларга ега.

“تَعَايُنٌ” – “биргаликда яшаш”, “тинч тотув яшаш”.

VII- боб масдарлари:

“إِنْجِصَارٌ” – маъноси “чекланиш”, “чекланганлик”. Сиёсий матнларда эса “монополия” деб таржима қилинади.

“إِنْضِمَامٌ” – “қўшиб олиш”. “(сиёсий) бир мамлакат иккинчи мамлакатнинг мустақиллигини йўқотиб”, “ўзига қўшиб олиши”.

VIII- боб масдарлари:

“إِعْتِمَادٌ” – “ишонч”, “ишониш”, “эътимод қилиш”.

“إِقْتِرَاحٌ” – “таклиф”, “қарор”, “резолютсия”, “қонун асосидаги ташаббус билан ташриф буюриш”.

X- боб масдарлари:

“إِسْتِثْمَارٌ” – “эксплуатация”

“إِسْتِغْرَاضٌ” – “ҳаммага кўрсатиш”, “ревью”, “оппозицияда турмоқ”

“إِسْتِفْرَازٌ” — “ҳаракатсизлик”, “барқарорлик”, “стабиллик”, “муустаҳкамлик”

Арабчада «президент», «рахбар», «раис», «шеф», «бошлик», «босс» хатто «хўжайин» атамалари араб тилида биргина – رَئِيسٌ сўзи билан берилади. Контекстга қараб унинг мос вариантыни кўйиб таржима қилинади.

وَصَلَ الرَّئِيسُ الْمِصْرِيُّ حُسْنِي مُبَارَكٌ إِلَى رُومَانِيَا فِي زِيَارَةٍ تَسْتَعْرِقُ ٢٤ سَاعَةً ، هِيَ الْمَحَطَّةُ الثَّانِيَّةُ مِنْ جَوْلَةٍ قَادَتْهُ إِلَى أَلْمَانِيَا وَسَتَقُودُهُ إِلَى رُوسِيَا غَدًا . وَسَيُجْرِي الرَّئِيسُ مُبَارَكٌ مُبَاحَثَاتٍ مَعَ الرَّئِيسِ إِيُونِ إِبِلِيْسِنُكُو . وَيَتَوَقَّعُ أَنْ يَكُونَ الْوَضْعُ فِي الشَّرْقِ الْأَوْسَطِ فِي صُلْبِ مُحَادَثَاتِ الرَّئِيسِيْنَ².

Гарчанд, араб тили коидаси буйича مُبَارَكٌ الرَّئِيسُ Хусни Муборак» деб тушунилса-да, дипломатик муносабатларда бу ибора ўз навбатида кўпроқ расмий тус берилиши таъминлаш мақсадида ҳужжатшунослик тартиби ва қоидаларига амал қилган ҳолда “Миср президенти Хусни Муборак” деб истилоҳий жиҳат асосида таржима қилиниши мақсадга мувофиқдир. Бунда Хусни Муборакнинг мисрлик президент эмас, балки Миср президенти деб эътироф этилиши матннинг тўғри ва конкрет талқин этилишига хизмат қилади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, араблар ўзи умуман раҳбар даражасидаги мансабдор шахс бир сўз, яъни رَئِيسٌ ج رُؤَسَاءُ сўзи билан ифодаланади, зеро ана шу رُؤَسَاءُ ج رَئِيسٌ сўзи ҳам “бош” сўзининг маъносини англатиши бежиз эмас. Бунда, араб минтақасидаги етакчилар ҳақида ёки араб тилида берилган сиёсий хабарларда ҳар қандай юқори даражадаги масъул мансабдор шахс, у расман президент бўладими ёки бирор бир етакчи бўладими, бунда унга араб тили нуқтаи назаридан رُؤَسَاءُ ج رَئِيسٌ истилоҳи ишлатилади ва ўз навбатида тингловчи ва (ёки) ўқувчи رُؤَسَاءُ ج رَئِيسٌ нинг ўзи раҳбарлик қилувчи, ҳокимият вакили бўлган масъул мансабдор шахс эканлигини англамоғи даркор.

Сир эмаски, расмий араб тилида “фатха”, “касра” ёки “танвин”лар тўлиқ ифодаланмасдан келинади. Бу қоида ва тартиб, айниқса инсон исм-шарифи ва жой номларига бевосита дахлдордир.

²Яковенко Э. В. Арабский язык. Практический курс перевода. – М.: Восточная литература, 2009. –С.7

Бинобарин, сиёсий атамалар фойдаланиладиган араб тилида ҳам “фатҳа”, “касра” ёки “танвин”лар фақат жуда зарур бўлган вақтлардагина ишлатилади.

Матн структурасида келган **زَارَ (ه) يَزُورُ زِيَارَةً** сўзига эътибор берадиган бўлсак, ушбу сўзнинг аниқлик артикли билан ифодаланмаганлигини кўриш мумкин ва ўз навбатида бу ҳолатни матн структурасида расмий сафар ҳақида биринчи маротаба хабар берилаётгани учун ҳам бу сўз аниқлик артиклисиз ифодалангани билан изоҳлаш мумкин бўлади.

Одатда, расмий сафарлар кун билан ифодаланса-да, ушбу матнда **سَاعَةً ٤٢** сўзма-сўз тарзда “24 соатлик сафар” деб тушунилса-да, енгиллик маъносида “бир кунлик” ташриф деб ифодаланиб келган.

جولة ибораси ҳам **زَارَ (ه) يَزُورُ زِيَارَةً** сингари контекстда биринчи бор қўлланилгани ҳақидаги асос билан аниқлик артиклисиз қўлланилган.

Худди шундай, **مباحثات** сўзи ҳам юқорида таъкидланган ҳар иккала сўз сингари контекстда биринчи бор қўлланилгани учун аниқлик артиклисиз ноаниқ бўлгани ҳақидаги асос билан ишлатилган.

Бунда, **مباحثات** ибораси **مُحَادَثَاتٌ**, ибораси билан ўзаро бир маънони англатади.

Чет элга хос бўлган атоқли отлар, мисол учун **إِيُونُ إِيْلِيْسَنُكُو** аксар ҳолларда “дамма” билан яқунлансада, қоида ва ўрнатилган тартибга мувофиқ, мазкур “дамма” талаффузда ифода этилмайди.

الْشَّرْقُ الْأَوْسَطُ ибораси ҳам сўзма-сўз таржима қилинганда “Ўрта Шарқ” деган маънони берсада (инглиз тилида Middle East) аслида бошқа ҳар қандай ахборот берувчи ҳужжат ва воситаларда “Яқин Шарқ” деб номланувчи минтақа ва (ёки) ҳудуд ҳақида гап кетаётганлигини тушунилади.

Семантик деривация (ўзгариш)нинг иккинчи тури – бу сўз **маъносининг торайиши**.

Янги атамаларни ҳосил бўлишида сўз маъносининг торайиши араб сиёсий атамалар тизимида юқоридаги кўрсатилган сўз маъносининг кенгайиши усулига нисбатан қамроқ учраб туради. Сўз маъносининг торайиши деганда, асл сўз “маъносининг нисбий торайиши”га олиб келадиган лексик-семантик жараён тушунилади³. Сўз маъносининг торайиши натижасида сўзнинг асл дастлабки маъноси кам қўлланила бошлайди (ёки сўз эскирган сўз – архаизмга айланади) ва янги орттирилган маъно эса хусусий ва тор маънога эга бўлиб қолади. Масалан, Б.Н.Головин “сўзлар маъносининг торайиши натижасида касбий /профессионал/ атамалар пайдо бўлади”, деб таъкидлайди⁴. Араб

³ Белкин В.М. Арабская лексикология. – М., 1975. –С. 114.

⁴ Головин Б.Н. Введение в языкознание. 3-е изд. – М., 1977. –С.84.

тилидаги семантиканинг торайиши кўпроқ феъл, масдар, сифатдош ва аник, конкрет предметни ифодалайдиган отларга хосдир. Масалан,

“صَدَّرَ” феъли – “олиб чиқиб кетмоқ”, “экспорт қилмоқ”.

“إِخْتَارَ” масдари – “сотиб олиш”, “сотиб олиб йиғиш”.

“عُمْلَةٌ” от – “чақа(майда пул)”, “пул”, “валюта,

“مُسَاعَدٌ” сифатдоши – “ёрдам бериш”, “омадли бўлиш”

Сўз маъносининг кўчиши /силжиши/⁵. Сўз маъноси бир ҳодисани номлашдан бошқа ҳодисани номлашга кўчирилиб ўтказилиши орқали сўз семантикасининг ўзгариши сўз маъносининг кўчиши /силжиши/, деб тушунилади. Номлашдаги кўчиш/силжиш учта турга бўлинади: метафорик, метонимик ва функционал кўчмалар. Предметлар ёки ҳодисалар номланишида у ёки бу ўхшаш жиҳатлар мос келганда, метафорик кўчиш ҳақида гап боради. Ушбу усул ёрдамида умумистеъмолдаги сўз янги маънога эга бўлиб, атамаларни ҳосил қилади. Кўп ҳолатларда феъл ҳосилалари бўлмиш масдарлар маъносида мазкур кўчиш/силжиш/ кузатилади. Масалан:

I-боб феъли: “جَزَى” – “оқмоқ”, “оқиб ўтмоқ (сув ҳақида)”. Сиёсий матнларда “бўлиб ўтмоқ”, “ўтмоқ” деб таржима қилинади.

I-боб масдари: “زَبَطٌ” – “боғлаш”, “боғлаб қўйиш” – “алоқалар”, “муносабатлар” деб таржима қилинади.

I-боб масдари: “كَسَادٌ” – “туриб қолиш”, феълидан. Сиёсий атама сифатида “туриб қолиш, тўхтаб қолиш” ёки “депрессия /тушкунлик/” маъноларида қўлланилади. Масалан, сиёсий матнларда “فِتْرَةُ الْكَسَادِ” – “депрессия даври”, “الْكَسَادُ” – “Буюк депрессия” маъноларини ифодалашда қўлланилади.

Араб тилидаги атамаларнинг ҳосил бўлишида турли хил усул ва моделларни қўллаш натижасида синонимия ва полисемия ҳодисалари юзага келади. В.П.Даниленконинг фикрича, “атамалар шаклланишида ҳар хил манбалар” бўлиши сабабли синонимия ҳодисаси пайдо бўлади⁶. Масалан, “ميتافيزيقا” “метафизика” – “ما وراء الطبيعة”, “табиат ортида” атамаси; “ايظيقا” “этика” – “الأخلاق” “ахлоқ”; “استظيقا” “эстетика” – “علم الجمال” “гўзаллик ҳақида илм”; “غراماطيقا /غراماطيق” “грамматика” – “قواعد (اللغة)” “тил қоидалари” атамлари синонимлар бўлиб ҳисобланди.

Демак, синонимлар деганда “маъно бўйича яқин бўлиб, битта тушунчани ифодалаётган, лекин ҳар хил талаффуз қилинаётган” лексик бирликлар тушунилади⁷. Битта сўз тилдаги кўп маъноларга эга бўлганда, полисемия

⁵ Баъзан сўз маъносининг кўчиши /силжиши/ ўрнига маъновий кўчма варианты ҳам қўлланилади.

⁶ Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 73.

⁷ Белкин В.М. Арабская лексикология. – М., 1975. –С. 112.

ходисаси пайдо бўлади⁸. Сиёсий атамаларда синонимия ва полисемия ходисалари кўпинча феъллардан ясалган отларда учрайди. Мисол учун, ўзбек тилидаги атамалар араб тилидаги қуйидаги синонимлар билан ифодаланади:

“шартнома, битим” – “إِتِّفَاقٌ – إِيْتِفَاقِيَّةٌ – عَقْدٌ – مُعَاهَدَةٌ – صَفَقَةٌ”
 “музокаралар” – “مُحَادَثَاتٌ – مَبَاحَثَاتٌ – مَفَاوِضَاتٌ – مُذَاكِرَاتٌ”
 “муаммо, масала” – “قَضِيَّةٌ – مَسْأَلَةٌ – مُشْكَلَةٌ”
 “вазият, ҳолат” – “مَوْقِفٌ – مَوْقِعٌ – وَضْعٌ – مَوْضِعٌ – حَالَةٌ”
 “соҳа, тармоқ” – “مَجَالٌ – مَيْدَانٌ – دَائِرَةٌ – صَعِيدٌ – حَقْلٌ”

Бундан ташқари, فيتو ва حق النقص (вето), الإتيكيت ва آداب اللياقة (этикет) каби синонимик жуфтликлар диглоссия⁹ ходисасидан далолат беради, яъни аниқ бир тушунча ҳам арабча, ҳам ўзлаштирилган чет тилидаги сўз орқали ифодаланишини учратиш мумкин.

Сиёсий-ижтимоий мавзудаги матларда тўғри ва кўчма маъноларда учрайдиган “ҳисса (депозит)” атамаси полисемик хусусиятларга эга қуйидаги бирликлар билан берилиши мумкин¹⁰:

“أَمَانَةٌ” – “сақлаш”, “омонат”
 “ذَخِيرَةٌ” – “ҳазина”, “захира”
 “إِذَاعٌ” – “эшиттириш”, “узатиш”
 “وَدِيْعَةٌ” – “омонат учун бериладиган нарса”, “депозит”

Полисемия ходисасига яна бир мисол: I-боб масдари: “دَوَائِرٌ” – кўпл. “دَوَائِرٌ” сўзи луғатда саккизта маънони ифодалайди: 1) дойра; айланма; 2) округ; 3) соҳа, бўлим, тармоқ; 4) муҳит, давра,

Сиёсий-ижтимоий мавзулардаги матларда ушбу сўз қуйидаги атама бирликларини ҳосил қилади:

“دَائِرَةُ الْإِتِّخَابِ” – “сайлов округи”
 “فِي دَائِرَةِ الْعَمَلِ السِّيَاسِيِّ” – “сиёсий фаолият соҳасида”
 “الدَّوَائِرُ الرَّسْمِيَّةُ” – “расмий доиралар”
 “الدَّوَائِرُ الْمُطَّلَعَةُ” – “хабардор, билувчи, хабар топган доиралар”
 “دَائِرَةُ الْبُولِيْسِ” – “полиция бошқармаси”
 “دَائِرَةُ الْحُكُومَةِ” – “ҳукумат муассасаси”

ХУЛОСА

Шундай қилиб, семантик деривация, яъни семантик ўзгаришлар усули ёрдамида ҳосил бўлган сиёсий атамларнинг ҳосил бўлишида сермаҳсул

⁸ Белкин В.М. Ўша асар. –С. 116.

⁹ Диглоссия – икки тилдан фойдаланиш.

¹⁰ Адиханов Д.С. Формирование экономической терминологии в современном арабском литературном языке... Дисс...канд. филол. наук. – Т., 2010. –С. 78.

усуллардан бири ҳисобланади. Иккиламчи номланиш йўли орқали ясалган сиёсий атамалар биринчи навбатда бевосита чет тилидан ўзлаштирмаларнинг кўпайиб кетишидан ва араб тилининг софлигини сақлайди. Синонимия ва полисемия ҳодисалари эса атамаларнинг ўзаро таъсири ва ўзига хос ўзаро “тортишуви”, яъни дублетлик ҳолатидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Будагов Р.А. К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике // Известия АН СССР. Отдел литературы и языка. В 10-ти томах. – М., 1951. Т. 10.
2. Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.
3. Яковенко Э. В.Арабский язык. Практический курс перевода. – М.: Восточная литература, 2009.
4. Белкин В.М. Арабская лексикология. – М., 1975.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание. 3-е изд. – М., 1977.
6. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – М., 1977.
7. Адиханов Д.С. Формирование экономической терминологии в современном арабском литературном языке... Дисс....канд. филол. наук. – Т., 2010.
8. Abdunabiev, S. B. (2023). "TERMINOLOGY IN ARABIC LINGUISTICS." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3(11): 285-290.
9. Abdunabiev, S. B. (2023). THE LEXICOLOGICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE WORDS ENTERED INTO UZBEK FROM ARABIC. INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE " SCIENTIFIC ADVANCES AND INNOVATIVE APPROACHES".
10. Siddikova, M. (2011). "乌兹别克斯坦政治经济体制改革概况." 成功 (教育) 24.